

Глава ПЪРВА

ОТ ФИЛОСОФИЯ НА ЕЗИКА
КЪМ ФИЛОСОФИЯ НА СЪЗНАНИЕТО

Вихрен БУЗОВ

Темата за отношението между език, съзнание и психика винаги е била пресечна точка на интересите на философията и психологията, особено след относителното обособяване на последната и нахлуването на емпирични методи в нея. Това е несъмнено доказателство за философската ангажираност на психологията и хуманитарния характер на философията. Изучаването на съзнанието и психиката е необходима предпоставка за разкриването на същността на езика и езиковата комуникация. Едно такова заключение се оказва наистина изстрадано за съвременната философия, плод на дълга еволюция и продължителни, трудни дискусии. Не изглежда никак лесно да се обясни защо във философията на езика от началото на ХХ век се налага проект, който тръгва тъкмо от противоположни изходни позиции – от убеждението, че езикът може да бъде изследван с помощта на обективни и точни методи, без каквото и да е обръщане към съзнанието и психиката, към субективното. В следващите страници ще потърсим основанията за неуспеха на това начинание, за голямата концептуална трансформация в последните няколко десетилетия от логицизиран анализ на езика в неговите синтактически и семантически аспекти към психологизираното му разглеждане в неразривна

връзка със съзнанието и психиката, с прагматическите измерения на неговата употреба и когнитивното състояние на носителите му. Ще видим също как по собствен път инициаторът на горния проект – аналитичната философия, преоткрива основни теми и идеи от класическата философска традиция, което ясно свидетелства за единството на философията.

Философията на езика е една от водещите през целия ХХ век области на философски изследвания. Сред главните мотиви за съхраняването на големия интерес към нея са плановете за конструиране на изкуствен интелект и на програми за машинен превод, нарастването на проблемите пред адекватната комуникация (“разбирането”) в контекста на неимоверно засиленото общуване на културите, новите открития за генезиса на познавателните и лингвистичните способности на живите същества. В подкрепа на този извод е и обстоятелството, че езикът и неговата връзка с мисленето все повече се превръщат в актуален предмет на интердисциплинно изследване от когнитивните науки. Философията на езика е една от най-прогресиращите сред тях, благодарение на интензивното взаимодействие с когнитивната психология, лингвистиката и логиката.

Показателен за нейното ключово място е също и фактът, че в рамките на самата философия интересът към езика сродява противоборстващи направления като аналитичното, херменевтиката, структурализма, фундаменталната онтология. Те подхождат към неговата същност от различни позиции, но постигат допълващи се взаимно резултати, които в една или друга степен са повлияни от разсъжденията на късния **Витгенщайн** във “*Философски изследвания*”. Темата за езика се утвърждава като една от основните теми, чрез които по историческа традиция и по необходимост се реализира всяко сериозно философстване. При това, нашата “вграденост” в езика не ни позволява да изследваме същността му отстрани, ние винаги оставаме “хвърлени” в неговото “поле”. Може да се спори с **М. Хайдегер** дали това е “преимущество” (**ХАЙДЕГГЕР**, 1993, 272). Тук е и главната трудност пред обективния анализ на езика, на която обръща внимание теорията на **У. Куайн** за неопределеността на превода. Поради различните онтологии на говорещия и интерпретатора, както и липсата на общовалиден критерий за избор на точния превод сред множеството възможни, никога не можем да бъдем сигурни в адекватността на приетия такъв (**QUINE**, 1987). Езиковите значения зависят от конвенциите на съответ-

ната езикова общност, от разнообразните контексти на употребата на думите и изреченията, от различните интенции, убеждения и представи за света на участниците в езиковото общуване.

Езикът не може да бъде изследван с обективните и точни методи на природознанието. Ограничен в това отношение е и инструментариумът на модерната логика, която в усилията си да се еманципира от психологията в началото на ХХ век открива езика като единствено поле на интересубективното битие на мислите. Претенцията на неопозитивистите от техния знаменит "*Манифест*", че логическият анализ на езика донася революция подобна на тази на Галилей в природознанието, е по-скоро идеологична, отколкото аргументирана философска теза (*Научното схващане за света*, 1989, 95). Но нека да се обърнем по-конкретно към доминираната от логиката философия на езика от преди 100 години като ще съсредоточим вниманието си върху някои въгрешни причини, довели до провала на нейния антипсихологически подход и до раждането от нея на една нова, аналитична философия на съзнанието.

1. Смисъл и референция

Семантическото направление във философията на езика е свързано с нейното ориентиране към логиката и е представено най-вече от работите на Г. Фреге, Б. Ръсел, А. Тарски, А. Мейнонг, Л. Витгенщайн с "*Логико-философския трактат*" и Р. Карнап. В центъра на тяхното теоретично внимание са проблемите за истината, референцията, предикацията и класификацията на типовете съществуващи обекти. Изследват се преди всичко свойствата на формалните езици като твърде рядко се хвърлят мостове и към естествените такива. В по-голямата си част тогавашната философия на езика съвпада с логическата семантика (*Дянков*, 1975). Лингвистите (Ф. Сосюр, Л. Блумфилд, Е. Сепир, О. Йесперсен) по същото време достигат до някои общи философски проблеми на познанието на езика самостоятелно и независимо от логиката. Те също се опитват да изключат субективното, разглеждайки езика като "обществено установена и културна същност, оставяйки без внимание физиологическите и психологическите му механизми" (*СЕПИР*, 1993, 33), но са чужди на радикалния антипсихологизъм на Фреге. По-нататък ще анализираме именно неговата

концепция за значението, защото тя съдържа в най-явен вид някои проблеми и идеи, които предопределят по-сетнешните парадигмални трансформации във философията на езика.

Теориите за значението, развивани в рамките на семантическата линия във философията на езика се характеризират най-вече с това, че са екстензионални. Тон дава Г. Фреге, макар че той прави и най-серизното отстъпление от този подход. Екстензионалните теории обясняват значението на определени фрагменти от езика (имена, изречения) изключително на основата на техните референти – означавани обекти или състояния на нещата. За да разберем проблема и решението на Фреге, се налага да въведем някои необходими терминологични пояснения.

Собствените имена (англ. *proper names*) означават индивидуални неща – предмети или личности. Към тях можем да отнесем собствените имена, които по силата на произволно решение непосредствено обозначават определени неща (“шест”, “Вечерница”, “Дунав”, “София”) и такива, които притежават строеж, отразяващ начина на обозначаване на обекта (“столицата на България”, “авторът на “Под игото”). Най-общо казано, името е израз, който означава някакъв съществуващ обект. Във формализираните езици правилата за конструиране и означаване на имената се фиксират и формализират точно. Фреге е автор на теория за значението на собствените имена. Приема се, че те винаги са имена на нещо. Собственото име обозначава, или назовава, това, чието име е. Имената биват прости и сложни. “Означението на един отделен предмет може да се състои от няколко думи или от други знаци” (ФРЕГЕ, 1996, 4). Отношението между собственото име и това, което означава, се нарича отношение на означаване, или референция, а обозначеният обект – *денотат* (от англ. *denote* – означавам), или референт. Така собственото име “столицата на България” обозначава, или назовава, град София, а този град е денотат, или референт, на това име от 1879 г.

Изреченията представляват друга основна семантична категория. Изречението е най-простото съединение на думи, което изразява завършена мисъл. Ако то описва пълно действителността, утвърждава или отрича нещо за нещо, се нарича повествователно, или съобщително. “Тревата е зелена”, “Велико Търново се намира в Централна България” и “Ябълките не са евтини” са примери за такива изречения. Съобщителните изречения са особено важен обект на логиката, защото за тях е очевидно, че могат да бъдат истинни или неистинни в зависи-

мост от съответствието им с реалността. Логиката се интересува от предаването на истината в разсъжденията от предпоставките (основанията) към заключението.

От гледище на логическата семантика структурата на изреченията се изразява чрез математическото понятие **функция** – операция, която приписва на нещо в качеството на нейн аргумент, нещо в качеството на негова стойност. Функциите могат да бъдат едноместни (сингуларни), двуместни (бинарни) и многоместни, според броя на аргументите. **Фреге** предлага **предикатите** да се разглеждат като функции, които съпоставят истинностните стойности “истина” и “неистина” на техните аргументи – обекти. Предикатите са имена на множества от неща – те конструират истинно изречение, ако техният аргумент означава индивид от това множество. “Плешив” е пример за предикат, а съотнасянето му с обект, например “Александър Томов”, който е плешив, носи стойност “истина”. В логическата структура на изреченията предикатите се изразяват чрез функционални или предикатни символи. Така изречението “Небето е синьо” може да бъде интерпретация на $f(x)$, където x е променлива, означаваща индивидуален предмет, “Горна Оряховица е между Павликени и Стражица” – на $f(x, y, z)$.

Изреченията обозначават определено състояние на нещата и с оглед адекватността на това отношение могат да бъдат истинни или неистинни. “Велико Търново е на река Янтра” е истинно изречение, а “Велико Търново е на Дунав” – неистинно. Истинностните стойности на функциите са две – “истина” и “неистина” и тяхното приписване зависи от отношението на изречението към определено състояние на нещата. Излиза, че неистинните изречения би трябвало да означават някакво несъществуващо състояние на нещата. Това са основанията на **Фреге** да разглежда изречението като специален вид име и да приеме, че значението му (денотатът) е неговата истинностна стойност (**ФРЕГЕ**, 1996, 8–10). Всички истинни изречения имат за денотат, или референт, *истината*, а неистинни изречения – *неистината*. Те се схващат като два постулирани абстрактни обекта (**ЧЕРЧ**, 1960, 29–31). Истинността на сложните изречения е функция на истинността на съставлящите ги прости. Този принцип, наречен принцип за композиционност, и обобщената логически семантика на **функторите** “и”, “или”, “ако, то”, “ако и само ако” и др. са в основата на създадената от **Фреге** логика на изреченията, или пропозиционална логика (**БУЗОВ**, 1998, 52–67). Функторите са изрази без самостоятелно значение, които свързват имена или изречения в по-сложни такива.

Контекст наричаме непълен езиков фрагмент от типа “Бащата на ____”. Ако го допълним с думи и изрази като “Аристотел” или “прогресивното човечество” ще получим ново конкретно име. Някои контексти след допълване се превръщат в изречения. В ролята на допълващ елемент влизат предикати (“Снегът е ____” + “бял”), собствени имена (“____ е плешив” + “Александър Томов”) или изречения (“Тревата е зелена и ____” + “сочна”). Контекстът е вид функция със свои аргументи и стойност. В екстензионалните контексти референтът и тяхната стойност зависи изцяло от референта на неговите аргументи. При допълването на един екстензионален контекст с имена (аргументи), които имат един и същ денотат, ще получим изречения с една и съща истинностна стойност. Контекстът “____ е роден в Сопот” може да бъде допълнен с имената “Иван Вазов”, “Авторът на “Под игото””, “Патриархът на българската литература” и винаги ще ни даде истинно изречение. Референтът на изреченията е тяхната истинностна стойност.

Съществуването на неекстензионални контексти е главната трудност за теории от типа на Фрегевата теория за значението. Да разгледаме контекста “Днес изнесох лекцията си пред V курс и след това ____”, както и истинните изречения “Отидох за заплата” и “Събудих се от сън в 7.30 ч”. Допълването на горния контекст с двете изречения ще донесе различна истинностна стойност на сложното изречение. Да дадем пример и с аргументи-имена. В контекста “Кралят не вярвал, че Уолтър Скот е ____” ще получим различни стойности, ако на празното място поставим “Уолтър Скот” и “Авторът на романа “Уевърли” (излязъл под псевдоним). Това са примери за неекстензионални, или интензионални (съдържателни), контексти. Такива са и контекстите, които съдържат изрази на субективно отношение или пропозиционални установки от типа “вярвам”, “предполагам” и др. От какво се определя значението на техните аргументи?

Отговорът на **Фреге** е следният: освен денотат (нем. *Bedeutung*), имената имат и *смисъл* (нем. *Sinn*): Смисълът е начинът, по който името представя обекта. Той е това, което бива усвоено, когато е разбрано името. Можем да разбираме смисъла на името, без да знаем нищо за неговия денотат – случаят с Уолтър Скот и краля. Възможно е съществуването на имена със смисъл, но без денотат (“Пегас”, “еднорог”), обратното обаче е изключено. Името обозначава, или назовава, своя денотат и изразява неговия смисъл. Смисълът определя денотата. В един или повече езици различни имена могат да изразяват един и същ

смисъл, но само едно име в няколко или в един език може да има различен смисъл. Следователно смислите притежават неезикова природа. Можем да допуснем, в такъв случай, съществуването на смисли на неща, които нямат смисъл в нито един език.

Смисълът е непсихологическа категория. Той е “общо свойство за мнозина и следователно не е част или модус на отделна душа”, затова се различава от представата, която е субективна. “Смисълът на едно собствено име – пише **Фреге** – се схваща от всеки, който знае достатъчно езика или целостта от означения, към които то принадлежи”. Ако значението (денотатът) е самият предмет, а представата е изцяло субективна, смисълът лежи между тях. Той “не е по-субективен от представата, но не е и самият предмет” (**ФРЕГЕ**, 1996, 4–6).

Смисълът на изречението е общото, което остава след превода му от един език на друг. Той може да бъде разбран, без да знае нищо за денотата на изречението или истинността му значение. Смисълът определя истинността стойност на изречението, той е нейният концепт, който може да бъде наречен пропозиция (нем. *Gedanke*, англ. *Proposition*). В съдържанието на този концепт влиза да бъде носител на истинностна стойност, без оглед на това дали е смисъл на някакво вече съществуващо изречение в езика. Така той се превръща в абстрактен обект със същата степен на общност като клас, число, функция (**ЧЕРЧ**, 1960, 31–32). Смисълът е мисълта в изречението, която се схваща от всички.

Новите същности – смислите, нарушават онтологическа икономичност на първоначалната екстензионална теория, водят до загубване обективността на значенията и са постулирани *ad hoc*, с конкретната цел за избягване на посочената вече трудност (**MARTIN**, 1987, 184–185). Въпреки уговорките на **Фреге**, не можем да отречем, че смисълът остава нещо субективно, лично, което е различно при един или друг човек. Ако признаем това и ако привличането на тази допълнителна същност е неизбежно за обяснение на значението, тогава в естествения език трябва да има не само общо, но и лично. Как схващаме или научаваме смислите и как хората изобщо се разбират помежду си?

Фреге изпраща смислите в един “трети” свят, където те съществуват обективно, дори и без да са схванати и изказани от никого. Те не са нито обекти от външния свят, нито представи. Елементите, влизащи в “третата област”, не могат да бъдат възприети от сетивата и не предполагат наличието на носител. Изразената от теоремата на Питагор мисъл е истинна без оглед на времето и на това дали същест-

вува някой, който я счита за истинна. **Фреге** настоява да се прокара ясна граница между това, което е съдържанието на съзнанието, нечия представа и обектите на мисленето. Реалността на мислите (смислите) е от съвсем друг род в сравнение с реалността на вещите. “Този, който мисли, не създава мислите – заключава немският логик – той трябва да ги приема такива, каквито са. Те могат да бъдат истинни, даже и без да са формулирани още от никого” (*ФРЕГЕ*, 1987, 34–37).

Платонизмът на **Фреге** е напълно разбираем в контекста на усилията на модерната логика да намери и обоснове своя собствен предмет, без да навлиза в този на психологията и да използва нейния понятиен апарат. Логиката се стреми да отвоюва своя собствена територия и пробва различни начини за това. Изборът на **Фреге** е предопределен от силното влияние на немската философска идеалистическа традиция и по-специално от постиженията на **Бернард Болцано**, който половин век преди него в своето “*Наукоучение*” говори за мисли-в-себе си и изречения-в-себе си. Но смислите на **Фреге** не биха намерили място в Попървия свят – 3 на обективното знание, а, по-скоро, в неговия свят – 2 на менталните състояния и диспозиции към действие (*POPPER*, 1972, 106–107). Обитателите на свят – 2 не могат да претендират за онази обективност, която **Фреге** им приписва, те са в нечия глава, плод на нечия субективност. Платонизмът на създателя на модерната логика е непоследователен, той си остава такъв само на думи, а фактически води към субективизъм.

Можем да се съгласим с **Майкъл Дамет**, че атаката на **Фреге** срещу психологизма пропуска целта си и, че “концепцията на **Фреге** за мислите и конституиращите ги смисли е митологична... Някак си ние схващаме тези мисли и понякога отсъждаме за тях дали са истинни или неистинни; – продължава английският философ – само чрез схващането им ние осъзнаваме външния свят, не толкова чрез нашите вътрешни сетива и чувства. Някак си също асоциираме смислите с думи и тогава комуникираме един с друг с мисли и съждения. Доколкото тази перспектива е доминантна, всичко това остава мистериозно” – заключава той (*DUMMET*, 1996, 249–251). Концепцията на **Фреге** за смисъла превръща в нещо непонятно разбирането на едно изречение, комуникацията с другите и познанието на външния свят.

След него може да се тръгне по два пътя. Единият изисква да се изостави понятието за смисъл и да се конструира последователна екстенционална теория за значението. Това се оказва възможно предимно на основата на емпиризма. Другият е към задълбочаване и разширяване на Фреговия интернализъм. Той е реализиран най-ясно

в някои модерни лингвистически концепции и в теорията за речевите актове на **Дж. Остин** и **Дж. Сърл**. В следващите страници ще проследим основните моменти и насоки на това теоретично развитие, наблюдайки на връзката с идеите на **Фреге** и реабилитирането на психологизма, макар и в нова форма. Главните проблеми остават същите. Каква е същността на езика и как е възможна езиковата комуникация? Какво са значенията на думите и изреченията? Къде се намират значенията – в нашите глави, в конвенциите, приети от езиковата общност или някъде другаде? Каква е зависимостта между език и дейност?

Трябва да отбележим, че с поставянето на идеите на **Фреге** в центъра на нашия анализ, не пренебрегваме огромните заслуги на **Л. Витгенщайн** и неговите “*Философски изследвания*” за прагматическия поврат в съвременната философия на езика. Но не бива да забравяме, че самият **Витгенщайн** е пропит от Фрегевите работи и Фрегевото мислене” (*DUMMET, 1996, 237*).

2. В търсене мястото на значенията: лингвистите прооткриват „вродените идеи“

Хипотезата за “вродените идеи” е отговорът на новоевропейската рационалистическа философия (**Р. Декарт**, **Г. Лайбниц**) на проблема за произхода на знанието за общото. Ако се съгласим с емпиризма, че цялото знание идва от сетивата, откъде тогава се появяват законите на математиката и логиката и уменията за работа с тях, категориите и принципите на науката и философията, след като е невъзможно да се изведат от обобщаването на сетивни данни? Може да се допусне съществуването на “вродено” знание за тях, което е присъщо на всеки човек по силата на самата му природа. Истините, получени по този път, не подлежат на корекция от опита, той само стимулира актуализирането им.

Големият съвременен лингвист и прогресивен политически мислител **Ноам Чомски** отива по-далеч. Той смята, че всички познати ни естествени езици притежават едни и същи структури и трансформации на някакво базисно, най-дълбоко равнище. Аргументи в полза на тази хипотеза са възможността за бързо научаване на чужди езици и за бързото усвояване на родния език в цялата му сложност от малкото дете. **Чомски** е убеден, че нашият сетивен опит не би бил достатъчен да научим езика, освен ако по-голямата част от неговата

структура не беше вече наше притежание по генетичен път. Това изисква “да постулираме една достатъчно богата вътрешна структура – достатъчно ограничена теория за универсалната граматика, която обуславя неговото участие в научаването на езика” (*CHOMSKY, 1972, 159*).

Съвременната лингвистика все още е далеч от краен успех в стремежа си да опише пълно цялостната структура на езика и то на всеки от етническите езици. Частичните досега данни могат да потвърдят или разколебаят хипотезата на **Чомски** за вродените граматика, но не са достатъчни да я докажат или отхвърлят. Не е изключено и потвърждаващите хипотезата данни да са плод на кръговост на интерпретацията – изследователят-лингвист е готов да види във всеки анализиран език структурата на своя собствен. На тази опасност основателно обръщат внимание **У. Куайн** и **Р. Мартин** (*MARTIN, 1987, 31*). Вродените граматика може да се окажат доказателство за общия произход на всички езици от някакъв “праезик”. Възможно е също те да са получени в резултат на еволюционен отбор в търсене на най-доброто средство за междучовешка комуникация (например – английския език) и да е предстоящо заменянето на всички недостатъчно развити езици с език с неговата проста граматическа структура. Всички тези резерви не могат да отстранят усещането, че хипотезата за вродените граматика води в правилна посока и трябва да бъде съхранена.

Неговият опонент **Джери Фодор** предполага съществуването на вродено знание не само за синтактически структури и категории на езика, но даже и за вътрешни думи. Съществува един вътрешен “език на мисленето”, чрез който ние представяме външните обекти и когото превеждаме на говорим език. **Р. Мартин** го нарича *MENTALESE* (*MARTIN, 1987, 32–33*). “Научаването на езика... – разсъждава **Фодор** – включва научаване на значението на езиковите предикати. Самото това включва научаване детерминацията на обема на тези предикати. Научаването на детерминацията на обема на тези предикати включва узнаването, че те се подчиняват на съответни правила... Но никой не може да научи, че (предикатът) Р се подчинява на (правилото) R, освен ако той вече не притежав езика, в който могат да бъдат представени Р и R. Тогава никой не може да научи един език, ако вече не го знае” (*FODOR, 1979, 64*). Ще поясним, че обемът на един предикат е множеството от неща, за които този предикат е истинен. Обем на предиката “е плешив” са всички плешиви хора.

Действително ли се раждаме с вътрешен език, който вече има дума за всяка нова дума, научена от нас при усвояването на езика от

нашата езикова общност? Не е задължително да разполагаме с “вътрешни” думи за всяка нова дума. Когато някой се научава да употребява в естествения език един предикат, например “е бял”, той трябва да научи правилата за това какво се нарича бяло и какво не. От тази вярна предпоставка **Фодор** извежда заключението, че не може едно правило да стане вътрешно притежание на нашето съзнание, без да имаме начин за вътрешното представяне, или репрезентиране, на правилото и съответно – на всички “бели” обекти (“сняг”, “тебешир” и др.). Това, което репрезентира последните в съзнанието е “думата” на *Mentalese* за тези обекти. Но ние не можем да научим този вътрешен език, тъй като трябва вече да разполагаме с някакви други представи в нашето съзнание с оглед обхващането на правилата за формиране на неговите собствени понятия. Затова вътрешният език е вроден. Цялото мислене според **Фодор** предполага вътрешна репрезентация. В най-новата си книга той разпростира своята репрезентационистка концепция върху принципите на формирането и усвояването на понятия, като заема критична позиция към някои механистични увлечения на когнитивните науки (*FODOR, 1998*).

Какво е главното в концепцията на **Фодор**? Той твърди, че за да научим един език, вече трябва да притежаваме някаква вътрешна информационно-процесираща система, в която се репрезентират външните обекти и има структура със свойства, подобни на тези на езика. Тази система **Фодор** нарича “език на мисълта”. Той репрезентира всички компоненти на езика в съзнанието. Може да се твърди, че ако рационалистическата хипотеза за “вродените идеи” изглежда наивна и *ad hoc*, то нейната модернизирана лингвистическа версия далеч не е такава. Фодоровият *Mentalese* спокойно може да приюти смислите на **Фреге**, макар последният едва ли да би се съгласил с това. Именно неговото пристрастие към интроспекционистката психология го довежда до отъждествяване на субективно и психологическо и до строгото разграничение на смисъл и представа. У **Фодор** тази интерналистката тенденция е задълбочена. В следващите две глави ще разгледаме някои опити за нейното смекчаване чрез обръщане към действието на правилата и условията на езиковата комуникация.

3. Езикът – следване на правила?

Езикът е дейност, която се опира на следването на правила, зададени от съответната езикова общност. Тези правила се усвояват

чрез простото им повтаряне, те детерминират критериите за употребата на думите. Един такъв образ на езика е заложен във *“Философските изследвания”* на Л. Витгенщайн. Той дава началото на продължителни и твърде плодотворни дискусии за езика, правилата и езиковата общност.

Главният аргумент на Витгенщайн е отхвърлянето на възможността за формулирането на личен, или персонален, език в секция 258 на книгата (ВИТГЕНЩАЙН, 1988, 246). Нека предположим, че искам да водя дневник за своя личен сетивен опит. В него би трябвало да нарека всеки вид усещане с определено име. Но нищо няма да гарантира *правилността* на свързването на името със съответното усещане и в бъдеще. Витгенщайн заключава, че в случая ние нямаме и не можем да имаме критерий за правилност и не бива да говорим за “правилно” и “неправилно” при употребата на езика. Без такъв критерий не сме в състояние да направим разлика между това, което изглежда правилно и това, което е наистина правилно. Носител на правилото е общността на говорещите езика. Отделният индивид сравнява своето поведение с това на другите, следващи правилото.

Във *“Философски изследвания”* Витгенщайн основателно критикува Фреге и Ръсел, че разглеждат езика във вакуум, извън неговата социална среда и употреба. Той се противопоставя на отъждествяването на значението с някакъв ментален образ или акт на съзнанието. Детето научава значението на думите в процеса на тяхното използване в различни ситуации – от личен опит или от наблюдение поведението на другите членове на езиковата общност. Значението на думата се свежда до нейната употреба (ВИТГЕНЩАЙН, 1988, 162). Езикът се разглежда в контекста на дейността и на неговите социални детерминации, той е “форма на живот”. Авторът на *“Философски изследвания”* оспорва допускането на някакъв собствен ментален език у обучаващото се дете, който има семантически категории и синтактична структура. Това е свързано с неговото последователно противопоставяне на тезата, че зависимостта на думата и нейното значение е опосредствано от интерпретацията на някакъв междинен “смисъл”. Той пренася главния акцент в проблема за същността на значенията върху употребата на думите в съответствие с езиковите правила. Тук не става дума за някакъв образ на правилото в съзнанието или за интерпретация на неговия смисъл, а за обективното му действие, което гарантира връзката на думата с нейното значение и дава разбираеми за всички критерии. Затова изглеждат съвсем неприемливи скепти-

ческите заключения, които **С. Крипке** извлича от концепцията му за езиковите правила (*KRIPKE, 1980*).

Да допуснем, че съм убеден, че действам както моята езикова общност днес. Но не е изключена възможността именно днес тази общност да следва правилото не така както вчера. Например в резултат на някакво облъчване с лъчи от космоса, тя може да започне да нарича всички зелени неща “червени”. В такъв случай, с правилото не е свързана никаква определена интерпретация или собствено съдържание, което може да се схване като критерий за правилното му прилагане. Тогава то не може да детерминира никакво определено действие. Този скептицизъм на **Крипке** относно следването на правилото се опира на предпоставката, че **Витгенщайн** разглежда това следване като навик или привичка и на прякото игнориране на тезата на последния, че съществуват начини на постигане на правилото, които не представляват негова интерпретация. Нормативността на едно правило едва ли може да бъде разрушена от изненадващи изменения във фактичeskото поведение на езиковата общност. Не можем да отречем, обаче, че **Крипке** поставя реален проблем, който е свързан с начина на интернализирането на правилата. При осмислянето му не можем с лека ръка да изключим необходимостта от интерпретиране или разбиране на правилото.

Възможно ли е да открием външни факти, на основата на които да преценим дали това, което изглежда правилно на цялата езикова общност е наистина такава? **Р. Мартин** дава отрицателен отговор на този въпрос и заключава, че за нея не можем да отидем отвъд един антиреализъм относно публичните значения (*MARTIN, 1987, 48–49*). Можем да търсим изход от това затруднение чрез привличане на понятието за социална практика и анализ на условията за общуване между различните езикови общности (*BOUZOV, 1998, 99*). Същевременно налага се да признаем, че един индивид може да употребява правилно или неправилно думите единствено с оглед традициите в езиковото поведение на неговата езикова общност. На равнище индивид можем да говорим за реализъм относно публичните значения. Значенията на думите не зависят от неговата лична воля, а са определени от прилаганите от езиковата общност правила. Ще допълним, че за да бъде валиден аргументът на **Витгенщайн** за невъзможността да се конструира личен език, той би трябвало да говори за именуване не на фрагменти от личен сетивен опит, а на публични обекти.

Справедливостта изисква да се подчертае, че авторът на "Философски изследвания" не е първият, който обвързва значенията с езиковата употреба и прилагането на правила. Преди него това е направено от големия полски философ **Казимеж Айдукевич** (1934 г.). Не референтите на думите и изреченията, а определени правила, наречени директиви на значението, водят към разкриване на тяхното значение. Директивите са правила за поведение, които изискват от употребяващия езика да признае дадено изречение при определени обстоятелства. Значенията играят ролята на критерии за признаване или отхвърляне на изреченията (Ajdukiewicz, 1985, 215–217). Това е свидетелство за мащабите на грандиозния поврат във философията на езика от семантически към прагматически ориентирани изследвания, който получава най-силен тласък с "Философските изследвания" на **Витгенщайн**. Включването в анализа на пренебрегваното от логиките досега понятие "комуникация" (*СТРОСЪН*, 1996, 48), на социалните и психологическите механизми на употребата на езика, води към нови, още по-сложни проблеми.

Но нека да се върнем към същността на правилата, които конституират езика. Тезата, че той представлява управлявано от правила поведение, не е общоприета. Не е изключено просто да става дума за регулярности, които нямат нормативен характер. Ако някой всеки ден се порязва при бръснене, следва ли, че той се подчинява на определено правило? Говорещият езика обикновено не е в състояние да артикулира всички правила, които използва. Какви са санкциите за неспазването на тези правила?

Това, че езиковите правила не се изразяват като предписания не е доказателство, че такива не съществуват. Много неформални правила не съдържат директивни предписания. Всяка норма може да бъде изразена като съобщително изречение. Трябва да припомним също, че лингвистите все още не са открили всички закони на граматиката и, че всички значения на всички думи не са описани никъде. Правилата могат да съществуват и в неявна форма. Санкцията за неспазването им е разрушаването на комуникацията с другите. По-същественото е да намерим спецификата на езиковите правила, а тя е в техния конвенционален характер.

Езиковите конвенции са свързани с опитите за решаването на т. нар. **проблем за координацията** (*LEWIS*, 1983, 165–175). За да разберем същността му, ще си послужим с конкретен пример. Да допуснем, че в града, в който работя – Велико Търново, си уреждам среща с моята приятелка в сряда пред Съвета с намерението да отидем на заведение. Тя би могла да дойде пред старата историческа сграда на Търновската

община, а аз да я чакам пред новата и така да се разминем. Но ако предишния месец всяка сряда сме се срещали точно пред новата сграда на Съвета, тя ще се появи там без нужда от допълнителни уговорки. Тя би следвало да допуска, че аз имам предвид точно това. Това е типичен пример за конвенционално поведение, който удовлетворява всички изведени от Дейвид Люис характеристики на конвенцията (LEWIS, 1983, 165–166). Всички участници в комуникацията трябва да следват правилото. Всеки от тях трябва да вярва, че и другият се подчинява на него и тази вяра да е решаващото основание за неговото собствено поведение. Ако приятелката ми погрешно предполага, че аз ще пристигна с автобус и ще слеза най-близо до новата сграда на Съвета или, че имам намерение да я заведа в гръцката таверна в подземие на сградата, конвенцията ще бъде нарушена и нейното идване на точното място на срещата може да се смята за случайно. Конвенционалното правило трябва да е обект на общо предпочитание за неговото спазване и да няма възможност за едновременното му следване с някой друг евентуален конкурент за тази роля. Всички условия на конвенцията трябва да са познати на страните на комуникацията.

Проблемът за координация предполага съгласуване на действията в резултат на независимо решение на агентите при доминиращо съвпадение на техните интереси. Може да се твърди, че значителни части на нашето езиково поведение са резултат от съзнателно прилагане на произволни и социално обусловени опити за решаване на проблеми за координация. Д. Дейвидсън е прав в критиката си срещу третирането на езиковите правила като конвенции, доколкото е несъмнено, че остават важни части на езиковата комуникация, които нямат конвенционален характер и не предполагат съзнателно съгласуване. Той признава, че връзката между езиковите значения, от една страна, и установките и действията на хората са “тази област, в която конвенциите трябва преди всичко да играят своята роля” (Дейвидсън, 1987, 214). Но от разликата между езиковите и игровите конвенции и от липсата на експлицитно изразяване на първите не следва, че такива не съществуват. Езиковото поведение е скрито конвенционално.

Концепцията за езиковите правила като конвенции естествено ни насочва към необходимостта от изучаване желанията, намеренията, предпочитанията и убежденията на участниците в езиковата комуникация. Езиковото поведение е съзнателно конвенционално и за да го разберем, трябва да се обърнем с нов за философията на езика инструментариум към предварителното изследване на съзнанието и

психиката. Познанието на езика предполага познание на когнитивните състояния на неговите носители. Най-сериозният опит за решаването на тази задача са теориите за речевите актове.

4. Език, интенционалност, речеви актове

Да предположим, че един студент казва на друг: “Отивам до библиотеката”. При различни обстоятелства чрез тези думи той би могъл да съобщава на слушателя, че отива до библиотеката; да иска да го накара да повярва погрешно, че отива до библиотеката; да иска да внуши на слушателя, че е вторник (“ден за библиотека”); да се опитва да напомни на колегата си, че го смята за глупак без духовни интереси; да желае да го изненада; да иска да покани оригинално колегата си на кръчма; да изказва тайна парола за шпионска операция; да се надява да накара слушателя да излезе; да се опитва да го събуди; да практикува своя български, ако е чужденец; да информира за отлитането си с извънземен космически кораб; да се стреми да предизвика чрез тези думи нов конфликт в Косово и т. н. Най-често значението на думите и изреченията, които изказваме не може да бъде извлечено директно от тяхната референция – то се оказва свързано с това, което говорещият желае да направи чрез думите, с намеренията на говорещия и с ефекта върху слушащия, с очакванията на участниците в комуникацията. Отъждествяването на значението с употребата у **Витгенщайн** получава най-естествено продължение в теориите за речевите актове на **Дж. Остин** (*Остин, 1996*), **Х. Грайс** и **Дж. Сърл** (*Searle, 1991*). Те са представени подробно в книгата на **Д. Генова** (*Генова, 1998*). Тук ще поставим акцент върху тяхната връзка с традицията на **Г. Фреге** и върху основанията на прехода от анализ на езика към анализ на съзнанието. И така, как можем да разкрием значението на думите на студента в нашия пример? Теорията за речевите актове ни насочва към следната ключова идея – значението на отделните фрагменти на езика може да се обясни с оглед на това, за което те се използват в езиковото общуване. Езикът се разглежда като средство за правене на неща, за реализиране на определени намерения на говорещия и очаквания на слушателя. Тогава значението на дадено изречение на основата на неговата референция може да е едно, значението на говорещия да е друго, на слушателя – трето. Не може да се отрече, че

тази перспектива ни доближава до реалното многообразие на езиковите значения.

Първото ограничение при анализа на ситуацията от нашия пример може да дойде след изключване на ефектите, които изказващият думите постига неинтенционално. С изказването си студентът може би не цели да изкаже парола за шпионска операция, да накара другия да излезе или да предизвика война в Косово. Интенционалното състояние се изразява в определена ментална насоченост на субекта към реалността. За **Дж. Сърл** това е основополагащото понятие за разбиране същността на езика. Той тръгва от предпоставката, че “въпросът “Как езикът се отнася към реалността?” е само специален случай на въпроса “Как съзнанието се отнася към реалността?” (Searle, 1991, 197). Ако езикът се отнася към реалността чрез различните речеви актове, които участниците в езиковата комуникация изпълняват, то съзнанието се отнася към нея чрез различните форми на интенционалност (насоченост или отнесеност към нещо). Всички ментални състояния притежават интенционалност – те винаги са насочени към нещо и възникват по повод на нещо. Ние вярваме в нещо, страхуваме се от някого, надяваме се на нещо или се тревожим от нещо. Интенционалността не е тъждествена с осъзнатост, тя е налице и при животните. Съществува разлика между интенционалното състояние и това, към което е насочено или от което е предизвикано. Интенционалното състояние представлява репрезентативно съдържание, което е изразено в определен психологически модус. **Сърл** настоява на паралелизма между интенционалните състояния и типовете речеви актове. Начинът, по който езикът представя реалността е разширение и реализация на начина на нейното представяне от съзнанието. Езикът е особена форма на развитие на интенционалността. Речевите актове (твърдения, директиви, задължения, декларации, експресиви) се изпълняват чрез постигането на определени извънезикови, или социални, цели.

Сърл признава, че неговият общ подход към интенционалността представлява ревизиране и разширяване на понятието на **Фреге** за “смисъл” (*Sinn*). Един израз се отнася към обекта, защото този обект удовлетворява смисъла, който е асоцииран с него и този смисъл може да бъде схванат от говорещия и слушащия. Приемайки това, **Сърл** отхвърля съществуването на особения платонистки свят на смислите и подчертава, че неговият и **Фреге**вият подход към значението са интерналистки, доколкото то се свързва с някакви ментални състояния в главите на говорещия и слушащия. “Значенията са именно в главата” – заключава той (Searle, 1991, 197–200).

В началото на забележителната си книга *"Как с думи се вършат неща"* Дж. Остин отбелязва, че не всички съобщителни изречения могат да бъдат истинни или неистинни. Изречения като "Обещавам да ти пърна парите" или "Обзалагам се, че вашият отбор ще падне" представляват съответно поемане на обещание и сключване на облог, при което нямат никакво отношение към истинността. Те не представляват описание на нещо, а извършване на действие затова могат да се характеризират само като сполучливи или несполучливи. Остин предлага да се наричат "перформативи" и си поставя за цел тяхната класификация, наред с условията за сполучливата им реализация (Остин, 1996, 17–25). Чрез думи ние можем да обещаваме, да се споразумяваме, да се извиняваме, да изискваме, да отричаме и да извършваме още необозримо число действия. Чрез съобщителните изречения се извършва речевият акт утвърждаване.

Когато студентът казва "Отивам до библиотеката", една от неговите интенции може да бъде да информира колегата си, че отива до библиотеката. Съвсем друго ще бъде намерението да го накара да повярва погрешно, че отива в библиотеката и трето – отправянето на предложение за съвместно отиване в най-близкото студентско заведение. Изречението "Отивам до библиотеката" може да бъде за говорещия само съобщаване на информация, а за слушателя – поредната демонстрация на интелектуална надменност или опит за шега. Остин отбелязва, че с изказването на едно изречение се извършват едновременно три речеви акта. Актът "казване на нещо" с определен смисъл и референция може да се нарече **локутивен акт** (от англ. *Locution* – израз). Чрез изпълняването на локутивен акт се изпълняват актове като питане или отговаряне на въпрос, осведомяване, уверяване, предупреждаване, обявяване на решение, уговаряне на среща, идентифициране, даване на описание и други подобни. Това са **илокутивни актове** (от лат. *In + locutio* – при казането) – езикови интенционални актове с определена конвенционална сила, извършвани от говорещия. При казането на нещо можем да предизвикаме у другия раздразнение, погрешна вяра, противопоставяне, самоубийство, умопомрачение, подчинение и др. – актовете, които говорещият интенционално прави на слушащия чрез езика се наричат **перлокутивни актове** (от лат. *Per + locution* – чрез казането) (Остин, 1996, 87–97). Те изразяват възнамерявания ефект на казаното върху слушателя. Според теорията за речевите актове значението на говорещия се определя само от илокутивната интенция на речевия акт.

Несъмнено теорията за речевите актове е голяма крачка напред в усилията на съвременната философия на езика да разкрие същността на значенията. Фрегевото понятие за “*смисъл*” представлява директен подтик за нейното създаване и развитие. Езикът се изучава чрез обръщане към действителността, в които е вплетен и към менталните състояния на носителите на езиковата комуникация. Те са ключ към разбирането на значенията – езиковите конвенционални правила свързват всеки езиков фрагмент с един или няколко илокутивни акта. Това е доближаване до реалната сложност на комуникацията. Успешното моделиране на езика се оказва възможно в по-широкия контекст на моделирането на съзнанието. Изследването на интенционалните състояния и на речевите актове е невъзможно без познанието на психичното във всички негови проявления. В по-новите работи на **Дж. Сърл** тази интерналистка тенденция е прокарана още по-определено.

Можем да възразим на **Остин** за изключването на оценката по истинност от анализа на перформативите. Огромното множество от перформативни изречения се характеризират с двойственост – напр. “*Реших да се ожена*” може да се разгледа като израз на вземане на решение, но и като оповестяване, че такова решение е взето. Твърдения във втората интерпретация могат да се смятат за истинни или неистинни. Затова, наред с условията за сполучливост, трябва да се търсят и условията за истинност (валидност) на речевите актове. Претенциите на **Остин** и други автори за скъсване с предходната семантическа традиция изглеждат преждевременни и необосновани. По-скоро можем да говорим за разкриване на перспектива за успешното ѝ обединяване с прагматическата линия в изследване на езика в една обща теория, която отчита многообразието от неговите детерминации – формално-логически, социални, психологически.

5. Философията на съзнанието и психологията

В предишните глави се опитахме да разкрием основните мотиви на трансформацията на съвременната философия на езика от логико-семантически анализ на абстрактни и изкуствени езикови конструкции към прагматическото разглеждане на естествения език, отчитащо неговата обусловеност от социални и психологически фактори. Те са вътрешно-теоретични и водят към концепцията на **Г. Фреге** за смисъла,

която е доразвита в работите на Дж. Фодор, Л. Витгенщайн и Дж. Сърл. Външните практически мотиви на този забележителен преход са свързани с изследванията върху изкуствения интелект и програмите за машинен превод. В цялата им съвкупност тези мотиви насочват философията на езика към съвместяване на усилията с модернизираната философия на съзнанието, а оттук и с психологията. Днес е повече от ясно, че адекватна теория за същността на езика и езиковата комуникация не може да се направи без понятията за правила, конвенции, езикова общност, интенционални състояния, ментални и речеви актове, без поставянето на езика в един по-широк модел на съзнанието и психиката. Създаването на такъв е основен проблем на философията на съзнанието.

Тя е такава “област от философията, която се стреми към изчерпателно и систематично изследване на това, което е носител на мисленето и опита, а именно – на съзнанието” (*Graham, 1993, 6*). Освен от модела на съзнанието, тя се интересува от отношението духовно-телесно, от обосноваването на съществуването на другите съзнания, от духовната детерминация на действията и тяхната рационалност, от връзката на съзнанието с физиологичната му основа – мозъка, от наличието на ментални процеси при животните и машините, от проявите на самосъзнанието и живота на духовното след смъртта. Тези проблеми дават само приблизителна представа за тематичния обхват на философията на съзнанието. Това е една отворена и динамично развиваща се област на философски изследвания.

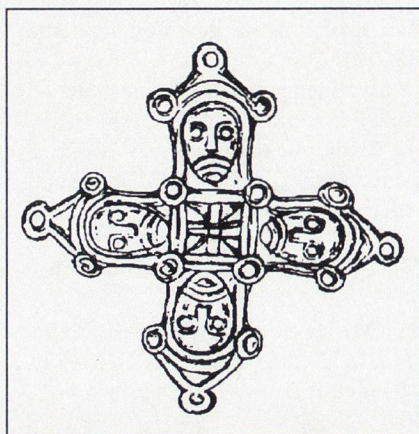
В заключение трябва да се подчертае, че “философията на съзнанието не е психология”. Последната рядко намира в нея подкрепа на своите тези по директен и непосредствен начин. Но философията на съзнанието традиционно е давала и получавала помощ от развитието на психологията. “Философските аргументи придвижват напред и обогатяват психологията, докато нейните факти и уроци правят философията по-кохерентна и достоверна” (*Graham, 1993, 78*).

Психологията е специална хуманитарна наука, която е възникнала в рамките на философията и дълго се е развивала там, но постепенно се е отделила от нея под влияние на многобройните си емпирични приложения. Философията на езика и философията на съзнанието са областите, които гарантират поне частичното съхраняване на тази общометодологична и общотеоретична обвързаност. По-конкретното изясняване на взаимоотношенията между тях и психологията е интересен проблем за бъдещи анализи.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бузов, В. Практическа логика или изкуството на аргументацията, НВМ. – Пл. Христов, 1998, 144 с.
2. Витгенщайн, Л. Философски изследвания. – В: Л. Витгенщайн, Избрани съчинения. С., Наука и изкуство, 1988, 130–415.
3. Генова, Д. За репрезентацията на значението и употребата на езика, Университетско издателство “Св. Св. Кирил и Методий”, В. Търново, 1997.
4. Дъвидсон, Д. Общение и конвенционалност. – В: Петров, В. (сост.), Философия, логика, език, М., Прогресс, 1987, 213–234.
5. Дянков, Б. Семантика и логика. С., Наука и изкуство, 1975.
6. Научното схващане за света: Виенският кръжок. – В: Философска мисъл, № 12, 1989, 98–104.
7. Остин, Дж. Как с думи се вършат неща. С., ИК “Критика и хуманизъм”. С., 1996.
8. Сепир, Э. Язык. Введение в изучение речи. – В: Сепир, Э., Избранные труды по языкознанию и культурологии, М., Прогресс, 1993, 26–204.
9. Стросън, П. Значение и контекст. – В: Стойчева, М. (съст.) Философията в Оксфорд днес, Издателство “Св. Климент Охридски”, 1996, 35–51.
10. Фреге, Г. Мысль: логическое исследование. – В: Философия, логика, език, 1987, 18–47.
11. Фреге, Г. За смисъла и значението. – В: Философски алтернативи № 3, 1996, 3–17.
12. Хайдеггер, М. Пут к языку. – В: М. Хайдеггер, Время и бытие. Статьи и выступления, М., Республика, 1993, 259–273.
13. Черч, А. Введение в математическую логику. Т. I. Иностранная литература, М., 1960.
14. Ajdukiewicz, K. Naukowa perspektywa swiata – w: Ajdukiewicz, K., Język I poznanie, T.I, Wybor pism s lat 1920 – 1939, 1985, s. 215–221.
15. Bouzov, V. What is Meant by “General Terms”? – In: Universal and Particular (Papers from the 20th session of the Varna International Philosophical School, Sofia, 1999, p. 94–99.
16. Chomsky, N. Language and Mind, New York, Harcourt, Brace Jovanovich, 1972.
17. Dummett, M. Frege and Other Philosophers, Oxford, Clarendon press, 1996.
18. Fodor, J. The Language of Thought, Harvard University Press, 1979.
19. Fodor, J. Concepts. Where Cognitive Science Went Wrong, Clarendon Press, 1998.

20. **Graham, G.** Philosophy of Mind. An Introduction, Oxford, Blackwell, 1993.
21. **Kripke, S.** Wittgenstein on Rules and Private Languages, Oxford, 1982.
22. **Lewis, D.** Philosophical Papers, V. I, Oxford University Press, 1983.
23. **Martin, R.** The Meaning of Language, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1987.
24. **Popper, K.** Objective Knowledge. An Evolutionary Approach, Clarendon, 1972.
25. **Quine, W. V.** Indeterminacy of Translation Again – in: Journal of Philosophy, Vol.74, № 1, 1987, p. 5–10.

Архетип от прабългарската култура от Микулчице (Великоморавия, крепостта Будеч) (по Профантова, 1996, 37).

Архетипът изразява двумерния модел на света. Неговото пространство е разделено на 12 части (3 x 4). За основа е използван зодиакалният кръг, включващ 12 съзвездия. Архетипната основа на този модел е антропоморфна. Съответства на царството небесно в Откровението на Йоан. Архетипът с форма на квадрат и кръст се използва при строителството на богослужбни храмове. Квадратна форма има и прабългарското светилище от Плиска. Орфическите светилища също възпроизвеждат квадратната форма. Елементи на симетрия в този архетип съответстват на кубическата сингония. (Виж схемата за типовете симетрии.)